

РОЗВІДКИ

УДК 94(477.51) «1906/1917»

Олександр Герасимчук

●

ЗЕМЛЕВПОРЯДКУВАННЯ НА КАЗЕННИХ ЗЕМЛЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906–1917 рр.)

У статті висвітлюється процес реалізації столипінської аграрної реформи на Чернігівщині (1906–1917 рр.), зокрема розглядається здійснення землевпорядкування на казенних землях.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, община, казенні землі, землевпорядкування, хутір, відруб.

У другій половині XIX ст. життя селян Чернігівської губернії визначалося прийняттям акта про звільнення селянства від кріпацтва в 1861 р. Наділення кріпосних селян землею стало на Чернігівщині важливою подією, оскільки до скасування кріпосного права про землеволодіння в цієї категорії мешканців регіону мова не йшла. Після реформи 1861 р. селянське землекористування Чернігівської губернії збільшилося приблизно на 79 тис. дес. [1, с. 47].

Реформа надала селянам особисту свободу й право розпоряджатися своїм майном, купувати й продавати рухоме майно й нерухомість, займатися торгово-промисловою діяльністю. Однак звільнивши останніх від кріпосної залежності, реформа в низці регіонів зробила їх залежними від сільської общини. Землею наділялася община, яка розподіляла її між окремими господарствами, проводячи періодичні переділи; без згоди общини селянин не мав права продати або передати свою землю чи піти із села. Через общину певною мірою зберігалася й влада поміщика над селянством. Для селян община стала серйозним обмежувачем їхньої юридичної свободи [2, с. 83].

Отже, земельне законодавство 1861 р. не вирішило всіх селянських проблем, і вже з кінця 60-х років XIX ст. в суспільстві знову заговорили про появу нового «аграрного питання» й підготовку нових законопроектів. На думку і критиків реформи 1861 р., і селян, проблеми в аграрній сфері були обумовлені малоземеллям, що виникло через малі наділи, які отримали селяни від колишніх власників-поміщиків. Насправді ж, як виявилось в кінці століття, земельний голод був спричинений невідповідністю між обмеженою кількістю землі й зростаючим населенням [3, с. 4].

Нова земельна реформа, необхідність якої назрівала в суспільстві, була покликана розв'язати проблеми, породжені попередньою реформою 1861 р.: неефективне общинне землеволодіння, несумісне з інтенсивною системою землеробства, мало-земелля (унеможливило використання основної на той час трипільної системи

© Герасимчук Олександр Михайлович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

землеробства), черезсмулля, дальнотериторія, вузькотериторія та численність земельних сервітутів, що перешкоджали ефективному використанню землі (наприклад, сервітути випасання худоби по парі та стерні), великий обсяг громадських пасовищ (використовувалися менш ефективно, ніж приватні) тощо [4, с. 3–13]. Аграрна реформа початку ХХ ст., що отримала назву «столипінської», була спрямована на ліквідацію цих недоліків у землекористуванні за допомогою сприяння виходу з общини, одноособного та групового землевпорядкування, заохочення купівлі та оренди казенних земель селянами, стимулювання переселення та інших заходів.

Проблема аграрного реформування початку ХХ ст. посідає одне з чільних місць серед наукових досліджень суспільно-політичного напрямку. Зміни в аграрній сфері, які пов'язують з ім'ям П. Столипіна, не могли не привертати до себе увагу численних дослідників, причому не тільки істориків, але й економістів. Зокрема, в останні роки до проблем селянського землеоблаштування початку ХХ ст. зверталися як вітчизняні [5], так і російські [6] дослідники. Землевпорядкування на надільних землях у роки аграрної реформи на теренах Чернігівщини також розглядалося автором у попередніх публікаціях [7]. Однак столипінська земельна реформа була настільки багатогранним суспільно-економічним явищем, що інтерес дослідників аграрних відносин до нього не спадає. Зокрема, метою даної статті є висвітлення процесу перебігу й показ результатів землевпорядкування в Чернігівській губернії на казенних землях, а також визначення особливостей його проведення в різних повітах.

За характером землеволодіння в Російській імперії на початку ХХ ст. розрізняли три основні категорії земель: а) селянські надільні землі; б) приватновласницькі землі; в) землі державні (казенні). Казенними землями називалися землі, право володіння й розпорядження якими належало державі. Вони поділялися на дві групи: 1) вільні казенні землі, по відношенню до яких держава здійснювала тільки право верховного нагляду та управління; вони не відчужувалися й не підлягали терміну давності; право користування ними надавалося окремим категоріям населення й регулювалося особливими законодавчими положеннями; 2) землі, які становили власність держави як юридичної особи; вони могли відчужуватися, мали термін давності й слугували засобом отримання доходу на користь держави (казенні лісові ділянки, казенні оброчні статті тощо) [8]. У державних земельних маєтностях окремий статус мали володіння, що перебували в користуванні осіб царського дому й які становили їх сімейну власність (удільні, кабінетні, палацові землі) [9].

Землі першої категорії, тобто ті, по відношенню до яких держава здійснювала лише право верховного нагляду й управління, безпосереднього доходу казни не приносили й за право користування ними жодні платежі не бралися. Разом з тим ці землі слугували фондом, з якого держава за потреби могла землі продавати (так звана «ліквідація» казенних земель) або віддавати в оренду, з нього могли утворюватися нові казенні оброчні статті або відводитися земельні ділянки для різних державних потреб. Площа цих земель у масштабах імперії точно визначена не була, адже до них входили неозорі простори Сибіру й Далекого Сходу, калмицькі, казахські та середньоазіатські степи, частково зайняті, завойовані чи конфісковані. Окрім цього, до державних також відносилися частина церковних земель та так звані виморочні земельні маєтності (землі померлих власників, які не мали спадкоємців) і, взагалі, усі землі, які не мали конкретного власника, вважалися державними [8]. Саме про цю категорію земель і піде мова в даній статті.

Враховуючи те, яка важлива роль у аграрній реформі початку ХХ ст. відводилася казенним землям, що виставлялися державою на продаж селянам, подамо статистику кількості цих земель у повітах Чернігівської губернії перед початком земельних перетворень (табл. 1) [10, с. 41].

Таблиця 1

Землі держави в повітах Чернігівської губернії в 1905 році

Повіти	У 1905 році		У 1877 році
	Усіх казенних (дес.).	Включно «незручних»	
Борзнянський	1 041	194	1 280
Глухівський	5 358	336	3 597
Городнянський	14 349	1 289	24 978
Козелецький	991	34	918
Конотопський	1 638	333	3 667
Кролевецький	7 535	312	14 088
Мглинський	64	6	4
Н.-Сіверський	1 951	208	5 363
Новозибківський	3 379	139	4 357
Ніжинський	600	104	94
Остерський	66 324	9 077	104 402
Сосницький	6 956	232	15 839
Стародубський	47	1	94
Суразький	1 158	19	15 238
Чернігівський	6 423	584	23 616
Усього по губернії	117 814	12 868	217 545

Дані табл. 1 свідчать, що землі казни загалом по Чернігівській губернії за 1877–1905 рр. зменшилися на 99 731 дес., або на 34,4 %, хоча в Ніжинському та Глухівському повітах площа земель цієї категорії зростає [10, с. 41].

4 березня 1906 р. було видано Указ про організацію землеустрою та утворення Комітету в землевпорядних справах, губернських і повітових землевпорядних комісій. На комісії було покладено сприяння селянам у купівлі земель за допомогою Селянського поземельного банку, оцінка, продаж та надання в оренду селянам казенних земель, заохочення переселення на казенні землі Азіатської Росії, покращення селянського землекористування. Із цією метою було заплановано заходи стосовно реформування системи підготовки землевпорядних кадрів, збільшення кількості землемірних училищ, здійснення технічного переозброєння землевпорядної служби [11, с. 28–29].

Вирішальне значення для остаточного зруйнування общини мав Указ Урядового Сенату від 9 листопада 1906 р. під назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що стосується селянського землеволодіння й землекористування». Як правило, історики саме з цієї дати починають відлік столипінських аграрних перетворень. Однак незадовго до названого Указу було здійснено низку заходів, спрямованих на збільшення земельного фонду Селянського поземельного банку. Із цією метою було видано ще два документи: укази від 12 серпня 1906 р. – про передачу Селянському банку частини удільної землі та від 27 серпня 1906 р. – про передачу Банку для продажу селянам вільних казенних земель [12, с. 118; 13, с. 92]. Удільних земель на Чернігівщині на початку ХХ ст. вже не було, а казенні на той час налічували 117,8 тис. дес. (більше половини їх – 66,3 тис. дес. знаходилося в одному Остерському повіті, це були переважно лісові масиви) [10, с. 41]. Продаж казенних земель повинен був відбуватися за ціною, яка була нижча номінальної вартості на 20%. Уряд забороняв землевпорядним комісіям і Селянському банку передавати державні землі сільським люмпенам, які не мали інвентаря й робочої худоби [14, с. 111]. Важливе значення надавалося оренді казенних земель, яка була одним із

заходів щодо ліквідації малоземелля. Надання казенних земель в оренду селянам здійснювалося землевпорядними комісіями за певними встановленими правилами. Граничний строк оренди для селян було збільшено з 12 до 36 років, загалом уряд сприяв розвитку довгострокової оренди [15, с. 66].

Порядок здійснення землевпорядкування включав у себе наступні етапи:

1. Подання клопотання про здійснення землевпорядкування до повітової землевпорядної комісії.

2. Підготовка справи. Вона відбувалася після подачі заяви й здійснювалася землевпорядником на місці. Полягала у виявленні побажань населення, в обстеженнях місцевості й напрацюваннях основ майбутніх робіт.

3. Призначення справи до виконання. Підготовлену справу після розгляду повітовою землевпорядною комісією спрямовували до губернської землевпорядної комісії. Після схвалення справи губернською комісією її включали до плану робіт.

4. Виконання справи в натурі й розробка землевпорядного проекту: нанесення земель на план, відмежування земель, оцінка земельних угідь.

5. Представлення складеного проекту населенню, яке мало право його оскаржити. Землевпорядник міг сам внести зміни або скарга спрямовувалася до повітової землевпорядної комісії.

6. Затвердження проекту повітовою землевпорядною комісією.

7. Виконання проекту, суть якого полягала в тому, що землемір оголошував рішення губернської землевпорядної комісії щодо вступу проекту в силу й набуття кордонами ділянок статусу державного межування.

Такий складний порядок здійснення землевпорядних робіт гарантував владі постійний вплив на перебіг землевпорядкування [16, с. 74].

Хутори й відруби в Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи створювалися на землях сільських громад, на землях Селянського поземельного банку й на казенних землях. Способи утворення одноосібних господарств у Чернігівській губернії й частка площ хуторів і відрубів, які були утворені цими способами в роки реалізації аграрних перетворень у 1906–1917 рр., показані на рис. 1 [17, с. 586–590].

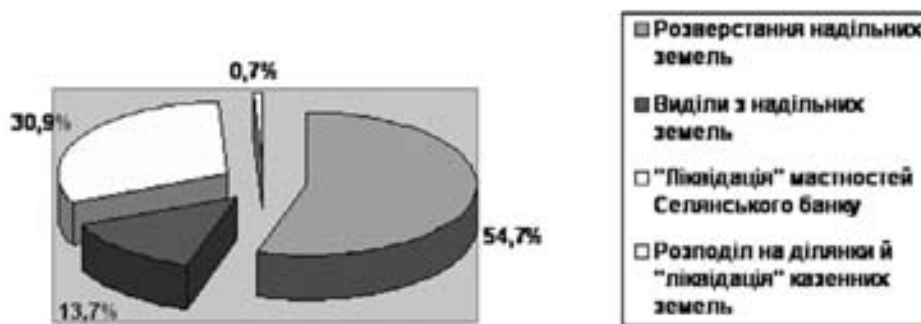

Рис. 1. Способи утворення одноосібних господарств у Чернігівській губернії в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) (у відсотках до загальної земельної площі хуторів і відрубів).

Як бачимо з рис. 1, розподіл на ділянки казенних земель і їхнє відмежування («ліквідація») в роки столипінської аграрної реформи поширення в Чернігівській губернії не набули. Станом на 1 жовтня 1909 р. в губернії під хутори й відруби було продано лише 819 дес. казенної землі [18, к. 36]. До 1910 р. на Чернігівщині під хутори й відруби було продано 887 дес. державної землі. Виконання робіт по відмежуванню казенних земель на ділянки і їхнього продажу селянам в українських губерніях за 1907–1910 рр. покажемо в табл. 2 [19, с. 40–43].

Таблиця 2

Розподіл на ділянки й продаж казенних земель в українських губерніях у 1907–1910 рр.

Назва губернії	Запродано (продано з відтермінуванням виплат)				Загальна площа	Середня ціна де- сятини землі
	Хуторами й відрубками		Громадам і товариствам			
	Покуп- ців	Пло- ща	Покуп- ців	Площа		
Волинська	17	118	118	21	139	131,67
Катеринославська	1 562	16 914	1 402	97	17 011	144,94
Київська	70	266	201	39	305	194,47
Подільська	100	440	840	109	549	222,53
Полтавська	11	76	494	1	77	138,85
Таврійська	2 019	44 351	538	114	44 465	117,03
Харківська	97	1 136	732	24	1 160	128,77
Херсонська	3 147	40 061	-	-	40 061	193,85
Чернігівська	83	887	807	15	902	64,09

Дані табл. 2 показують, що на початковому етапі реалізації столипінської аграрної реформи порівняно активно роботи по розподілу й продажу казенних земель відбувалися в степових регіонах південної України. У всіх інших губерніях землевпорядкування на казенних землях проходило повільно й у незначних масштабах. Об'єми таких робіт на Лівобережжі, Поліссі та Поділлі разом узяті були меншими за площею, ніж навіть на одній Катеринославщині, не кажучи вже про Таврію чи Херсонщину, де таких робіт проводилося найбільше в Україні.

За весь період здійснення аграрної реформи в Чернігівській губернії на казенних землях було створене всього 91 одноосібне господарство на площі 931 дес. в Ново-зібківському, Суразькому й Борзнянському повітах, що становило близько 0,7 % від загальної площі новостворених у регіоні хуторів і відрубів (по всій імперії цей показник теж був невисоким і становив 1,5%) [17, с. 586–587; 20, с. 102; 19, с. 41].

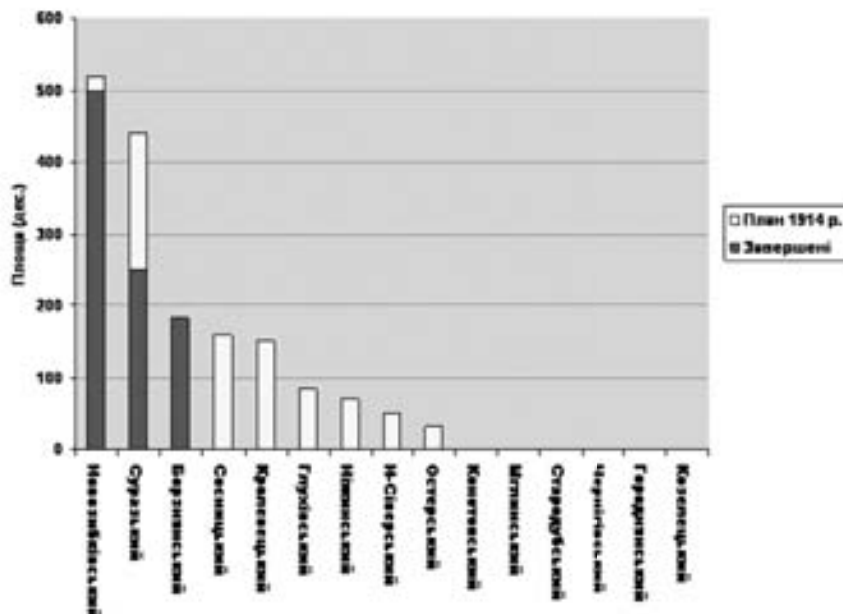

Рис. 2. Розподіл на ділянки й «ліквідація» казенних земель у повітах Чернігівської губернії в 1907–1914 рр.

Зважаючи на остаточний результат, ми бачимо, що на Чернігівщині проведення цього виду робіт після 1910 р. суттєво загальмувалося й плани по їхньому виконанню систематично не виконувалися. Наприклад, на 1914 р. було заплановано «ліквідувати» 761 дес. казенних земель. Заплановані роботи виконані не були, й на 1915 рік такі види робіт уже навіть не вносили до плану через відсутність землемірів [21, с. 3–4]. Процес землевпорядкування на казенних землях у повітах Чернігівської губернії в 1907–1914 рр. показано на рис. 2 [17, с. 586–587; 22, арк. 58 зв.–60, 71].

Дані діаграми на рис. 2 красномовно засвідчують порівняно незначні об'єми землевпорядних робіт на казенних землях у повітах Чернігівської губернії за всі роки столипінської аграрної реформи. Особливістю цього виду робіт у повітах була наявність їх у Борзнянському повіті, де землевпорядні роботи на надільних землях не проводилися взагалі через відсутність тут общинного землеволодіння. Найбільших масштабів землевпорядкування на казенних землях досягло в двох північних повітах Чернігівщини – Новозибківському та Суразькому.

Поглянемо тепер, яке ж місце за кількістю створених одноосібних господарств на землях казни в роки столипінської аграрної реформи посідала Чернігівська губернія серед інших українських регіонів. Для оцінки масштабів землевпорядкування на казенних землях Чернігівщини наводимо в табл. 3 загальну кількість хуторів та відрубів в українських губерніях, створених за роки столипінської аграрної реформи, та кількість угод та площу хуторів і відрубів, створених в українських губерніях на казенних землях у 1907–1916 рр. [17, с. 586–587; 19, с. 40–43].

Таблиця 3

Кількість угод та площа хуторів та відрубів на казенних землях в українських губерніях станом на 01.01.1916 р.

Губернії	Відмежовано казенних земель для продажу на початок реформи (дес.)	Створено одноосібних господарств на землях казни		Загальна кількість власників новостворених хуторів і відрубів на всіх землях	Загальна площа новостворених хуторів і відрубів на всіх землях (дес.)
		Кількість угод	Площа (дес.)		
Волинська	391	95	484	37 419	293 656
Катеринославська	24 925	1 525	15 668	90 488	874 048
Київська	528	158	382	35 373	231 471
Подільська	638	106	470	11 254	95 265
Полтавська	451	51	465	50 122	303 343
Таврійська	55 131	2 862	58 100	42 578	614 295
Харківська	3 558	154	1 907	87 808	626 424
Херсонська	65 100	2 800	34 438	70 654	641 559
Чернігівська	1 336	91	931	14 587	137 777
По Україні	152 058	7 842	112 845	440 283	3 817 838

Дані табл. 3 свідчать, що за винятком трьох губерній Півдня України в роки столипінської аграрної реформи створення одноосібних господарств на казенних землях в інших українських губерніях, включно з Чернігівщиною, не набуло значних масштабів. Цьому є цілком логічне пояснення. Якщо в південних українських регіонах до казенних земель входили степові родючі простори, то на інших територіях у даній категорії земель переважали лісові масиви або так звані «незручні» землі, які були значно меншими за площею в порівнянні зі степовими, малоприсадними для землеробства та й дороговартісними для селян з низькою купівельною здатністю. Селяни в цих місцевостях віддавали перевагу не купівлі казенних земель, а їхній оренді, яка була для них доступніша.

Таким чином, ми бачимо, що на Чернігівщині, окрім землевпорядкування на на-

дільних землях, у рамках здійснення столипінської аграрної реформи в губернії відбувався й процес здійснення землевпорядних робіт на державних (казенних) землях. Порівняно із землевпорядкуванням на надільних та банківських землях масштаби землевпорядних робіт на казенних землях Чернігівщини були значно меншими, що було спричинене комплексом природно-кліматичних, юридичних, соціально-економічних та психологічних чинників.

1. Шевченко В.М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / В.М. Шевченко // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини / Чернігівське обласне відділення Географічного товариства України та ін. – Вип. 2. – Чернігів, 1993. – 116 с. – С. 45–50.

2. Экономическая история СССР: Учеб. для экон. вузов / [В.Т. Чунтулов, Н.С. Кривцова, А.В. Чунтулов, В.А. Тюшев]. – М.: Высшая школа, 1987. – 368 с.

3. Мэйси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина / Д. Мэйси // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 3–19.

4. Билимович А.Д. Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России / А.Д. Билимович. – К.: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, АО и изд. Дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 206 с.

5. Пилипенко В. Від експериментів до соціальної практики (П.А. Столипін і його реформа) / В. Пилипенко, В. Тарасенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 3. – С. 151–157; Шевченко В.М. Реформа П.А. Столыпина та її вплив на еволюцію поземельних відносин в Україні (1906–1916 рр.) / В.М. Шевченко // Сіверянський літопис. – 2007. – № 1. – С. 91–101; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М.А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.

6. Давыдов М.А. Статистика землеустройства в ходе столыпинской аграрной реформы (1907–1915 гг.) / М.А. Давыдов // Российская история. – 2011. – № 1. – С. 56–73; Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР. – 1963. – 600 с.; Зырянов П.Н. Крестьянская община Европейской России в 1907–1914 гг. / П.Н. Зырянов. – М.: Наука, 1992. – 256 с.; Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Ин-тут оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.

7. Герасимчук О.М. Одноосібне землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1907–1916 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 159–173; його ж. Групове землевпорядкування на селянських надільних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) / О.М. Герасимчук // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 132–145.

8. Государственные земли [Електронний ресурс] // Финансовая ретрoэнциклопедия. – Режим доступу до сайту: <http://www.finance.sainfo.ru>.

9. ЭСБЕ / Имущество государственное [Електронний ресурс] // Электронный словарь Брокгауза и Ефрона. – Режим доступу до сайту: <http://www.ru.wikisource.org>.

10. Статистика землевладения 1905 г. – Вып. 47. – Черниговская губерния. – С-Пб.: Тип-я М. Яковлева, 1906. – 60 с.

11. Земельна реформа в Україні / упор. Я.П. Конопада, І.І. Оржехівська; ред. Ю.Д. Білик. – К.: Урожай, 2001. – 47 с.

12. Волковинський В.М. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – № 4. – С. 116–123.

13. Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк и столыпинская реформа (1906–1916 г.) / Н.А. Проскурякова // Имущественные отношения в Российской Федерации. – 2007. – № 5. – С. 91–98.

14. Бородай Ю.М. Кому быть владельцем земли / Ю.М. Бородай // Наш современник. – 1990. – № 3. – С. 102–119.

15. Будзілович І. Оренда землі в Україні (історико-правовий нарис) / І. Будзілович, А. Юрченко // Право України. – 1994. – № 10. – С. 63–67.
16. Комов Н. Российская модель землепользования и землеустройства / Николай Комов. – М.: Институт оценки природных ресурсов, 2001. – 624 с.
17. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в нач. XX в. / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 600 с.
18. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. КМФ-12, оп. 1, спр. 454, 38 к.
19. Землеустройство (1907–1911 г.). Обзор деятельности Землеустроительных комиссий со времени их открытия по 1 января 1911 года. С приложением статистических таблиц, планов и списков хуторов. – СПб.: Тип-я В. Киршбаума (отделение), 1911. – 150 с.
20. Приймак О.М. Столипинська аграрна реформа на Півдні України (1906–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Приймак Олег Миколайович. – Запоріжжя, 2002. – 286 с.
21. План землеустроительных и гидротехнических при землеустройстве работ на полевой период 1915 года по Черниговской губернии. – Чернигов: Электро-Типография С.И. Цинберга, 1915. – 56 с.
22. Відділ забезпечення збереженості документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 430, 167 арк.

В статье освещается процесс реализации столыпинской аграрной реформы на Черниговщине (1906–1917 гг.), в частности рассматривается осуществление землеустройства на казенных землях.

Ключевые слова: Черниговская губерния, аграрная реформа, община, казенные земли, землеустройство, хутор, отруб.

In the article the process of Stolypin's agrarian reform implementation on Chernihiv region (1906–1917) is illuminated, namely realization of land managemental works on government lands is examined.

Government lands are lands, ownership and disposition of which belonged to the state. They were divided into two groups: 1) unoccupied lands in relation to which the state had only the right of supreme supervision and management; 2) lands that were the state property as a legal entity; they served as a means of generating income of the state. The lands of the first category could be sold or leased by the state. The state lands on Chernihiv region in the early twentieth century had 117,8 thousand des.

Government lands were sold at a price that was lower than the nominal value by 20 %. The government forbade transferring of state-owned lands by land managemental commissions and Peasant Bank to poor peasants, who had no inventory and working cattle. The importance attached to leasing of government lands.

Distribution of plots of state-owned lands and their sale in the Stolypin's agrarian reform period in Chernihiv province did not achieve success. For the entire period of reform implementation on Chernihiv region on state-owned lands were created only 91 sole farms on 931 des. in Novozybkiv, Surazh, Borzna districts, which accounted for about 0,7 % of the total area of the newly established farms and land cuts in the province (across the Empire, this figure was 1,5 %).

With the exception of three provinces of the South Ukraine in the Stolypin's agrarian reform period the creation of individual farms on state-owned lands in other Ukrainian provinces also did not acquire significant scale. If in the southern regions to state lands included steppe fertile lands, in other areas in this category were forests or «inconvenient» lands. These lands were significantly smaller in comparison to the steep lands, unsuitable for agriculture too and costly for farmers with low purchasing power. Farmers in these areas preferred renting of state-owned lands, which was available to them.

Key words: Chernihiv province, agrarian reform, community, government lands, land managemental works, farm, land cut